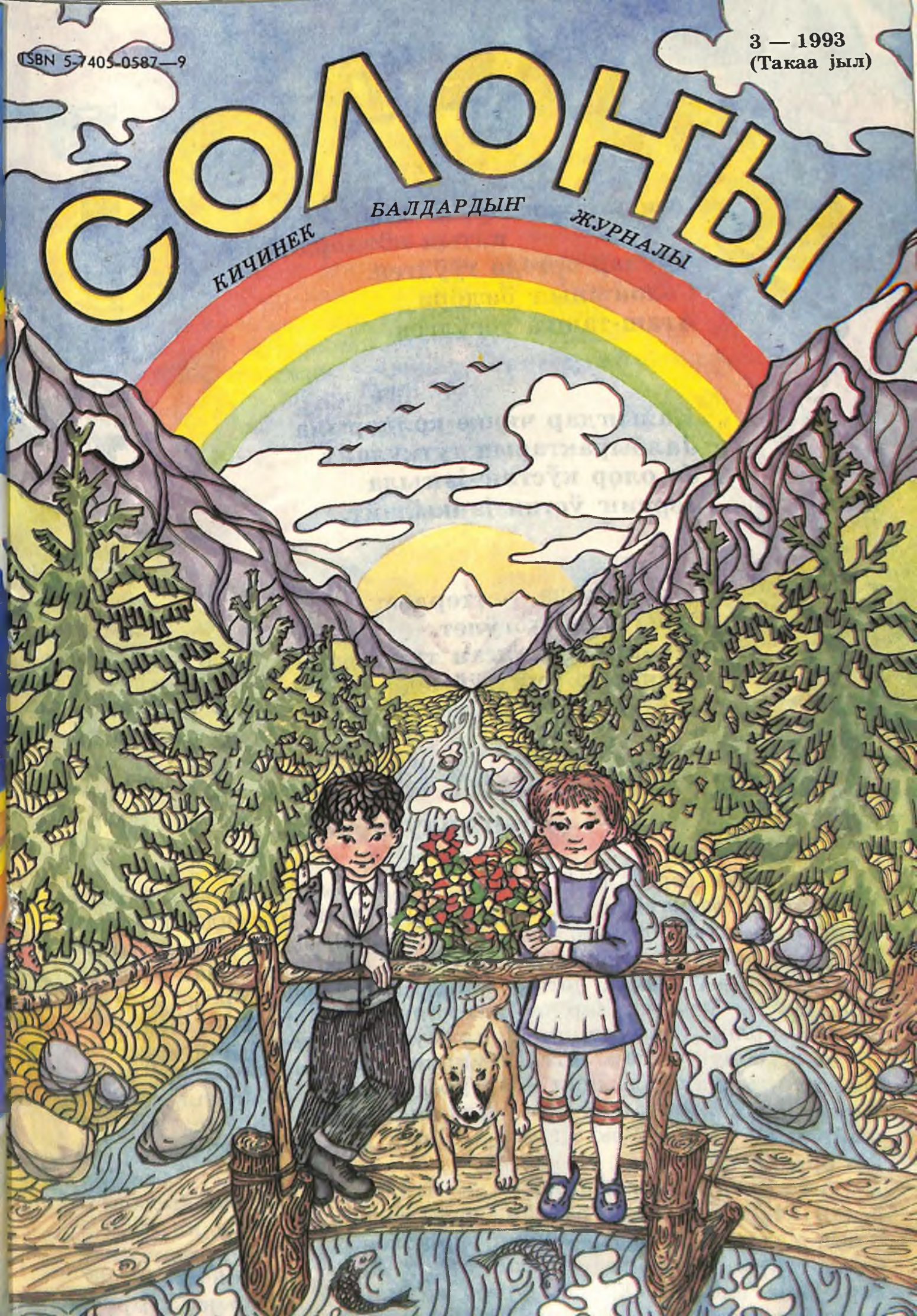

ISBN 5-7405-0587-9

3 — 1993
(Такаа жыл)

СОЛОНҒЫ

КИЧИНЕК БАЛДАРДЫҢ ЖУРНАЛЫ

Ашту јаландар,
алтын көлдөрдий,
Туулар ортодо түүлген.
Солонгынын өңдөри
Агаш-ташка төгүлген.

Кайындар чичке колдорыла
Јалбырактарын туткулайт,
Је озор күстинг јангыла
Јердин үстинг јапкылайт.

Салкындаза, четтерден
Сары јааш төгүлет.
Санааркап калган тууларды
Турналар үни түймедет.

Јуругы В. Тебековтыг

Горно-Алтайская
областная библиотека
им. М. И. Куликина

Ат — антыгарлу нөкөрис

Алдынаг бери алтай улус бала-барказын огоштон ала атка миндирип таскаткан. Ада-энези ары-бери жүргенде кичинек балдарын атка өңөрип (ээрдин алдына) эмезе учкаштырып (ээрдин кийнине) алып жүретен. Качан бала «ат армакчылаар» кемине — 6—7 јашка јетсе, ол атла бойы јорторго, чабарга үренет. 8—9 јаштулар койчы-малчы ада-энелерге јаан јө-мөлтө — озор атка минип, мал күдерге, бугул тартарга табылбас болушчылар. Атка минип сургаган-таскаган бала, соондо чыдаза, эмдикчил — ат үредер кижиге болордон айабас. Атты андый-мындыг бооду кижиге үредип болбос. Мында чыйрак, эпчил ле бөкө эр керек. Онын да учун эмдикчил улус јон ортодо тоомјыда.

Алтай кижининг эрјине малы байлу. Кандый да кылыкту, јаман ат болзо, онын бажына согорго јарабас — ол килинчек. Эпши улус аттынг јепселдерин: ээр-колонды, үйген-армакчыны, кејим-токумды ажыра алтабас јанду. Анчылар, койчы-малчылар јаан ажулар ажып жүргенде, минген адынынг куйрук-јалынынг кылынаг үзүп, кыйра буулайт.

Жол-жорыгы ылгым ла жымжак базытту ат кажы ла эрдин амадузы. Ээзинин кылык-жанын жакшы билер ат камчы да билбес. Жылгыр жорторго аттын мыкынындөөн тапчылап эмезе тискинин серпий тартып ийер керек.

Аттын жоругын төрт бөлүккө үлезеес мындый: *базыт, жорго, желиш* ле *өкөрөктөш*. Жорголоп барааткан атты көрөргө сүрлү: онын атанар жанында колы ла буды жерден тебинзе, камчы жанындазы учушта. Же качан, желген согында, аттын он колы ла сол буды жерден жагыс уунда көдүрилет, он буды ла сол колы учушта. Сыр магда ат учуп барааткандый, жал-куйругы элбиреп, колы-буды жерге тийгенин көрбөзинг.

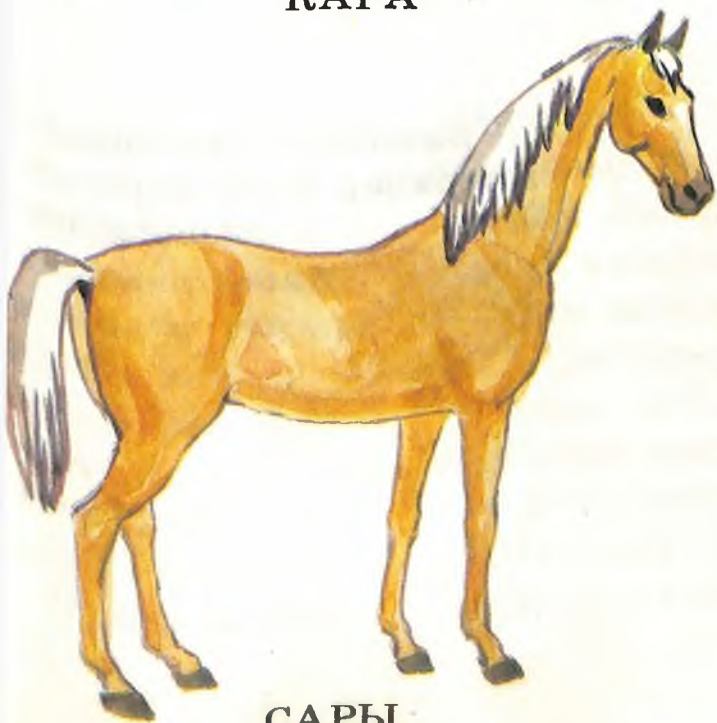
Аттардын өңдөрүнүн ылгамазы сүрекей көп. Онын жал-куйругы, шыйрактары бойынын өңиле түней болзо *чокум* деп

КАРА

КОНУР

САРЫ

СУР

JEEREN

БОРО-ЧООКЫР

КАРА-КӨК

сөс кожорыс. Темдектезе: чокум жеерен, чокум кара... Манга дайында акту болзо чанмак эмезе чолмонду деп айдар.

Бир табын жылкыда төрт беш айгыр мал. Айгыр бир бөлүк беелерди башка айрып олардын кулун-жабагаларын коруп, кожо алып жүрет. Малга айу-бөрү табарганда, ол удурлажып, үүрин корып алат. Бир айгыр малда 10—15 бее, ол ло кире жабагалар ла байталдар болор.

Кандык айдын учында мал төрөп баштайт. Онын жангы чыккан балазы — кулун, жыл бажында, жаскаары кыш, оны жабага деерис. База бир жылдан олардын иркектерин — тай, тижилерин — *байтал* деп адаар. Байтал төрөзө оны бее деп айдарыс. Тайды акталап, үредип алза, ол минип жүрер ат болор.

Эмдиги улус көөлик-машиназыла оморкоор. Озогыда кыста, уул да минген адыла оморкоп жүретен. Кандый бир кижинин өөн-бөкөн бедирезе, «өштүзинин» адын жамандаар. Минген адынды мактатсан — ол сеге эң бийик мак. Жакшы эр — жакшы атту жүретен.

Вячеслав Тымтышев,
ветеринар наукалардын
кандидады

Жакшылар, балдар! Менин ады-жолым Талбак-Кулак. Сүйүгөн жерим — арка-таш, сүйүгөн ойыным — секириш ле жүгүрүш. Же эн ле артык сүйүгеним — ол балдарга учурлалган үлгерлер, куучындар, чөрчөктөр жууры. Бүгүн слерди бичиичи Таныспай Шинжиннин үлгерлериле таныштырар деп шүүдим.

Таныспай ШИНЖИН

КӨРҮК БӨРҮК

Көрүк
Бөрүк
Көктөлгөн.

Көрүк
Бөрүк
Кышкыда

Көрүк
Бөрүк
Чачакту.

Көрүк
Бөрүк
Оп-өзөн.

Болор
Менин
Бажымда.

Көрүк
Бөрүк
Мактулу

УКТУ-ТӨСТҮ БОЛОРГО

Көк эчки
Каалга ачты.
Каалганы ачып,
Кажаадан чыкты.
Кажаадан чыгып,
Кижиге келди.
Кижиге келип,
Чалгы сурады.
Чочып кижиге
Чокум сурады:
— Чалгыны неге?

Көк эчки
Каруузын берди:
— Көк өлөңди
Көккө чабарга.
— Оны кайдарга?
— Уйды азыраарга.
— Уйды кайдарга?
— Сүдин саарга.
— Сүтти кайдарга?
— Чачылга чачарга.
— Чачылга неге?

— Устиги Улгенге.
— Улгенге неге?
— Улү аларга.
— Улүни кайдарга?
— Узак жүрерге.
— Узак не жүрерге?
— Уулактар азыраарга.
— Уулактарды кайдарга?
— Укту-төстү жадарга!
— Чын ба?
— Чын!

Лазарь
Васильевич
Кокышевке

60
жаш

Лазарь Васильевич 1933 жылда күчүргөн айдын жүрмезинчи күнүндө Шабалин аймактын Кумшулу деп журтында чыккан.

Поэттин жаш тужы ол өйдөги ончо алтай балдардын жаш тужындый өткөн: школ, бугулар тартыш, бозу, кой кабырып, жаан улусла тен-тай иштеш.

Анчада ла, Ада-Төрөл учун Жуу тужында өскөн-чыдаган балдардын салымы күч болгон. Лазарь Васильевичтин бала тужы шак ла бу өйлө колбулу.

Поэттин таайы, Иван Карманович Сабашкин, жеенинин бала ла жаш тужы керегинде жакшынак эске алыныш бичип койгон. Бу «Иритпек» деп куучын оноң алынган.

ШУРАЛАЙ

Чолушман суузы чакпынду,
Канайып кечер, жыгылбай?
Боочылар бийик, жол кату,
Шуралай, үүрем, Шуралай.

Аргымак адым канатту —
Канайып учар, алтабай?
Тайгалар бийик, шуурганду,
Шуралай, үүрем, Шуралай.

Тайкылбас чанам тайакту —
Канайып ажар, тайкылбай?
Боочылар бийик, жол кату,
Шуралай, үүрем, Шуралай.

Күүк Алтайга эткенче,
Сакыйтан турун, карыкпай...
Сакызан, жас жеткенче,
Шуралай, үүрем, Шуралай!..

Жайгы каникулдар тужында Лазарь Койло карындажыла кожо энезине колхозтын бозуларын кабырарга болужып туратан.

Бозулар Айрынын оозында турган. Олорды анда ла азырап, кондырып туратан. Ол тушта аш-курсак једишпес, јуучактын јылдары. Кезик кўндерде Лазарь Койлоны ла азырагар! — деп, карындажына килейтен.

— Бу кайдан ажанып турун? — деп, энези кайкайтан.

— Улустан, эне. Койло курсакчыл, бачым тойбой јат. Оны кичееп азырагар, эне! — деп, Лазарь јайнаган аайлу айдар.

Чындап та, Койло јаантайын ла аштап-суузап јүрер уулчак. Ол тушта кемди-кемди азырап јүрер артык курсактамакту биле јурт ичинде јок болгон. Бот, онын да учун, Койло аказын улус азырап турган деп сөскө бүтпейтен. Энези де аланзып јүретен.

Бозулар азыраарга колхоз сүт ле абрат* берип турган. Уулчактардын энези сүтти јылыдала бозулар азырайтан.

Койло бир катап аказын кетешкен. Тышкары очокто сүт кайнап турган. Энези јангы ла абрат экелеле, јүре берген. Көрүп турза: Лазарь аяк ла калбак тудунып, очокто кайнап турган сүт јаар ууланды. Аказы кайнаган сүтти абратла колыштырып, иритпек эдип ала ла, ажана берген.

Койло јажынган јеринен туруп, аказына келди. Эки көзи аяакта.

— Ме, ажан — деп, Лазарь түбинде иритпектү аяакты Койлого берди.

ТУРНА

Коркышту ыраак алтайга
Комыдап не барадын?
Алтайыстын үстиле
Айланып не турадын?

Кар түшпейтен алтайдан
Качан ойто јанарын?
Ыраак өскө таладан
Ырысты канай табарын?

Алтайыстын суузынан
Амзам алзан, турна.
Ак булутту туузына
Амырап алзан, турна.

Коркышту ыраак алтайга
Комыдап не барадын?
Алтайыстын үстиле
Айланып не турадын?..

* Абрат — каймагын алып койгон сүт.

Элик

Синюха туунун эдегинде бир куран элик журтаган. Жаскы жылу энгирлерде ол мында, бийик эмес таскылдын бажында турган бөкөн кайыннын төзинде салган туска келетен. Тусты кандый күнде жиирин ол жакшы билер учун, оны кетеген көп анчылар туку качан чөкөгилеп калган. Ол андый-мындый шалыр кийик эмес, сүрекей санаалу элик болгон.

Бөкөн кайыннын төзинде тусты элик бойынын тургускан расписаниези аайынча жип туратан.

Эмди ол эликтин расписаниези кандый болгонунын көрөликтер:

РАСПИСАНИЕ:

Понедельник — тус жиир күн. Ненин учун дезе, выходнойдо андаган анчылар понедельникте ишке чыгарга жангылай берген.

Вторник — туска барар, айса калба отоор.

Среда — сөйкөнөтөн күн.

Четверг — балтырган отоп, сууга киретен күн.

Пятница — диетический (су-кадыкка тузалу) өлөң отойтон күн.

Суббот — амырайтан күн.

Воскресен — түжиле маневр (анчылардан качатан) эдетен күн.

Бу эликтин расписаниезин көргөнисте, ол анчыларга ненин учун тушташпай турганы жарт.

Ту бооро Калбак-Тацтын жанына Калбачевке аттырткан койон расписаниеелү жүрген болзо, кара көөшкө кирер бедди. Эмди расписаниезин кычырып, тал кемирип, сагалдары тарбандап отураар эди. Бот, расписание жоктын кереги ол.

Je, эмди эликтин бойын көрөликтер.

Ол жаңы ла туруп алала, тыттын төзінде кадап салган расписаниезин көрди. Арказын тыттын сырак будагына жыжып:

— Тек... эртен понедельник — деп унчукты.—
Хм, хм...

Эликтин бу сөстөрүн: «Эртен анчылар ишке чыгарга, бүгүн жангылай берген, барып тус жиир керек» — деп ондоор керек.

Анайда сананып, элик энгир киргелекте, бир эмеш ажанып аларга сындарды одыра мендебей одорлоп, тус жаар ууланды. Ол каа-жаада бажын бийик көдүрүп, кулактарын элий-селий салып, кара тумчугыла кейди жыткарып көрди.

Бу ла өйдө аксак Матпейдин уулы бөкөн кайыннын төзинде тустагы исти ајыктап турган. Балкашта базылып калган эликтин изин ол сабарыла сыймап көрөлө, тумчугынын бажын тырмап ийди.

«Сакып көрөтөн бө, айса јанатан ба?» — деп, ол аланзыды. Онон ажа берген күнди ээчий көрүп, өзөктөөн түшкен јолды ајыктап, унчукты: — Алдырбас, түниле де јана бербей!

Элик туска бир эмештен там ла јууктап келееткен. Је кенетейин онын тумчугын кемнинг де јыды туй сокты. Алаатыган бойынча, элик токтой түшти. Расписание аайынча, бүгүн мында кемнинг де јыды јок болор керек.

— Кайкамчылу... — деп, элик кими ректенеле, мойынын чөйө тудуп, эбире катап ла јытай берди.

«Јыт кемнинг де эмес, Матпейдин уулы — Сары Саньканын јыды. Айса јыдын артыргызып, бойы јана берген болор бо?» Элик ичкери база бир канча алтамдар эдип, кенетейин чочыган бойынча, токтой түшти.

Манакайда содойып калган Саньканын сомын көрөлө, элик јаман үниле багырып ийди. Онон эки-үч ле калыйла, јуугында турган аралга кире конды.

Танытпас АКУЛОВА

ТАЛКАНДЫ АКТАЙЛА,
ЭЗИП, ЭЗИН КЫЧЫРАТАН
СӨС

Салкын коо,
Салкын коо,
Саанакты учурөөр,
Чаракты арутап бер.
Омок салкын,
Ойлоп кел.
Куйунду салкын,
Күйбүрөп кел.
Сааны учурөөр,
Чаракты арутап бер.
Салкын коо,
Салкын коо,
Саанакты учурөөр,
Чаракты арутап бер.
Күлүреде ойноп бер,
Күнгүреде кайлап бер.
Салкын коо,
Салкын коо,
Эңир тибир учуп кел,
Сааны учурөөр,
Чаракты арутап бер!

ЧИК ЧИРИК

МАЛКАР ЧӨРЧӨК

Чик-Чирик деп атту кучыйак журтаган. Бир катап Чик-Чирик салам таап алала, өтпök быжырып жаткан жаанакка келди:

— Жаанак, слерге одын экелдим.

— Быйаным жетсин, борокучыйак, быйаным жетсин — деп, карганак сүүнет.

— Менин одынымла өтпök быжырып, меге нени де бербеске бе?! Ай-вай-вай-вай!

— Отпөгимнен алгайын! Ал, ал, Чик-Чирик!

Чик-Чирик өтпökти тиштенип, ынаарлар оронгон туулар жаар учты. Туулардын эдегинде күдүчи уул койдын сүдинен эткен быштак жип отурды.

— Ме, күдүчи, тут, быштагына кожуп жи! — деп, кучыйак өтпөгин чачып берди.

— Быйаным жетсин, борокучыйак, ырысту бол, Чик-Чирик!

— Быштагынды менин өтпөгиме кожуп жийле, меге нени де бербеске бе? Ай-вай-вай-вай!

— Ол койлордын энг жакшызынанг, энг семизинен тудуп алгайын.

Борокучыйак энг талдама койды тудуп алала, анан ары учты.

Учуп бараадала көрзө, ума жок көп улус жуулышкан эмтир. Олордын алдында алама-шикир, аш-курсак жатты.

— Слердинг байрамга кой экелдим — деп, Чик-Чирик олорго койды берди.

— Быйаныс јетсин, борокучыйак, быйаныс јетсин, Чик-Чирик!

— Ай-вай-вай-вай! Менин койымды алып, меге нени де бербеске бе?

— Ачынба, борокучыйак, ачынба, Чик-Чирик. Не керек, ал!

Борокучыйак үнгүр сазты (топшуур) алып, кожон угулган айыл јаар учты.

Кузукту агаштын алдында кожончы Али отурат, Јараш-чүмдү кожон чөйөт.

— Ме, Али, тут, сеге коо үндү саз экелдим!

Сазты колына алып, кожончы Али сазтын кылдарын јынгырада согуп: јалакай јаанак, ачка-јутка алдыртпас иштенкей күдүчи, аштын байрамы ла ондо Јыргаган улус, сүмелү ле омок-седен борокучыйак керегинде кожондой берди.

ТАЙГАНАН

ТУШКЕН

ТАБЫШКАКТАР

(Оны биске Јоло јуртта јаткан Татьяна Абрамовна Темденова экелип берди)

1. Мойным јоон, адым аташ.
2. Сары уул саста јүгүрет.

3. Ак уул аралда јуртайт.
4. Тыным, јажым — јыдымда.

5. Тыным јүре берди, терем артып калды.

ТООЛОМОЛОР

Огош уулчак тоологон:
 — Јети, сегис, тогус, он.
 Көзін јумуп сананды,
 Тооны ойто улалтты:

— Бир, эки, үч, алты,—
 База кандый тоо артты?
 Арткан тоолор: төрт ле беш,
 Сананайын бир эмеш...

КАЙДАН

ТОО-БИЧИШ

КЕЛГЕН

... Мен кайда да јастыргам,
 Тоолоп ойто баштайтам.
 Мени, балдар, јомөгөр,
 Мени ээчий тоологор:
 Бир, эки, үч, төрт,
 Беш, алты, јети,
 Сегис, тогус, он —
 Тоолош мында божогон.

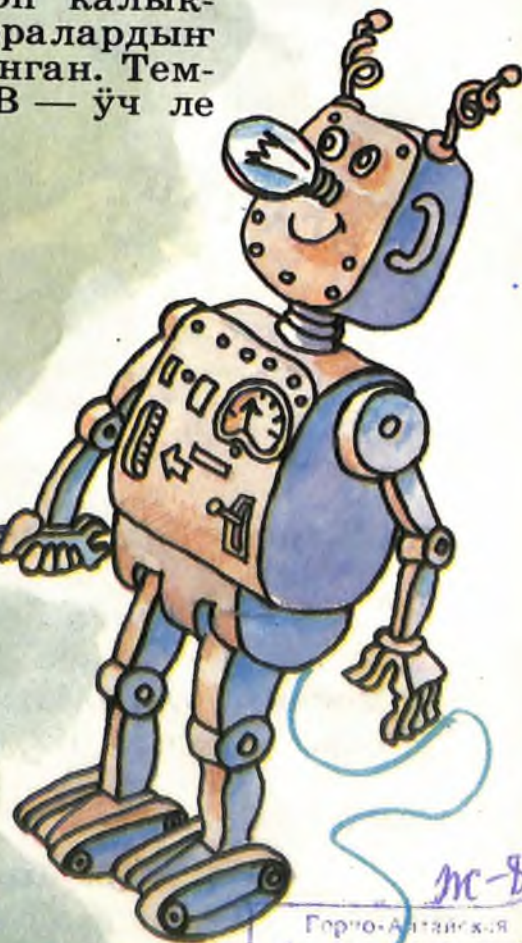
ТОО-БИЧИШ (ЦИФРА) КАЙДАН КЕЛГЕН

Эг баштапкы тоо-бичиштер јебрен Египетте ле Вавилондо табылган. Кумранда көп калыктар: гректер, еврейлер, сирийлер цифралардын ордына алфавиттин букваларын тuzаланган. Тем-дектезе: А буква — ол бир, В — эки, В — үч ле оног до ары.

Озодон бери Европанын көп калыктары рим тоо-бичишти тuzаланган. Рим цифралар кандый, таныжып ийели: I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X. Бу цифраларды бодолгодо тuzаланарга күч, ненин учуј дезе, оны бичиирге узун. Тем-дек эдип 38 деп тооны бичип көрөли:

XXXVIII.

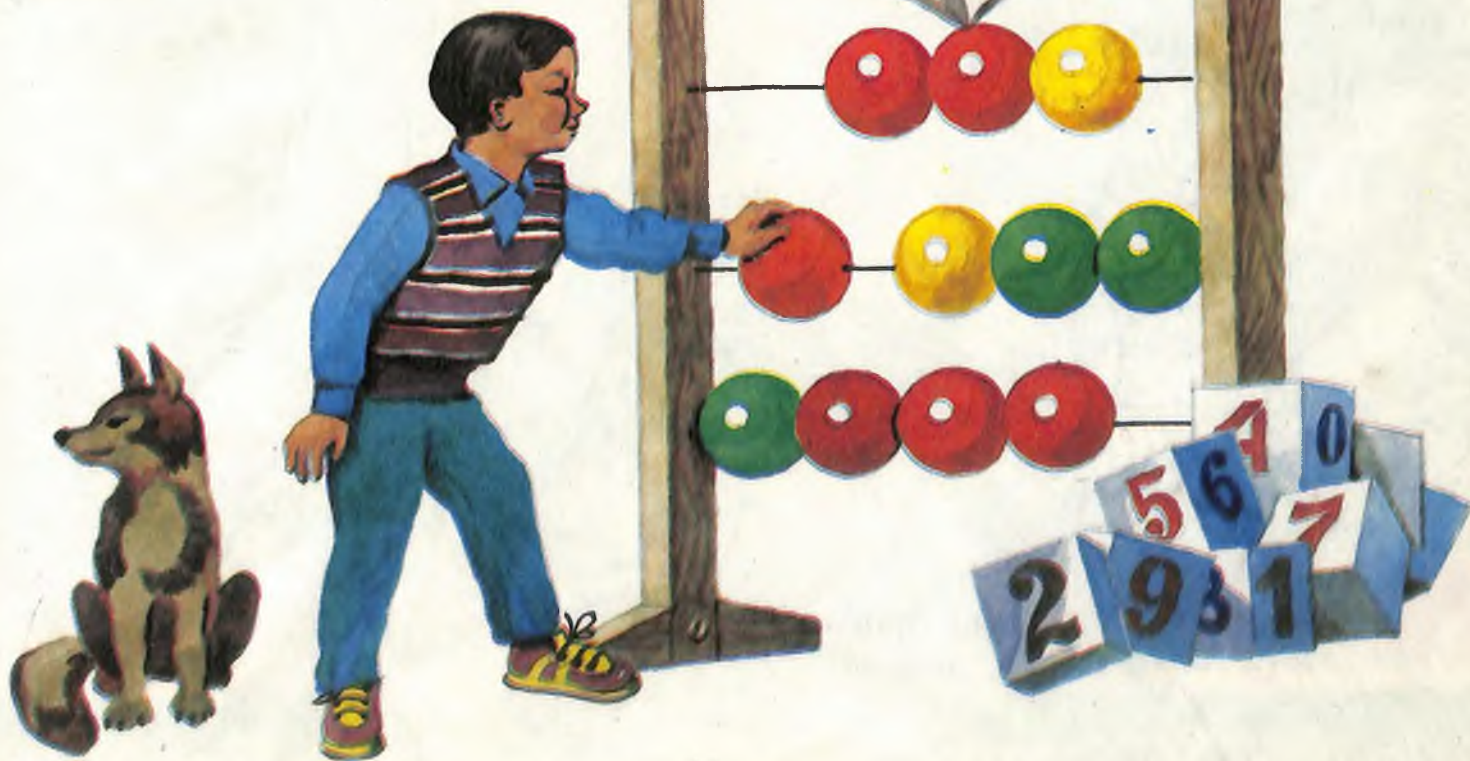
Бүгүңги бистинг тузаланып турган араб тоо-бичиштер (цифралар) 12—13 чактарда Европага, 16-чы чакта Россияга келген.

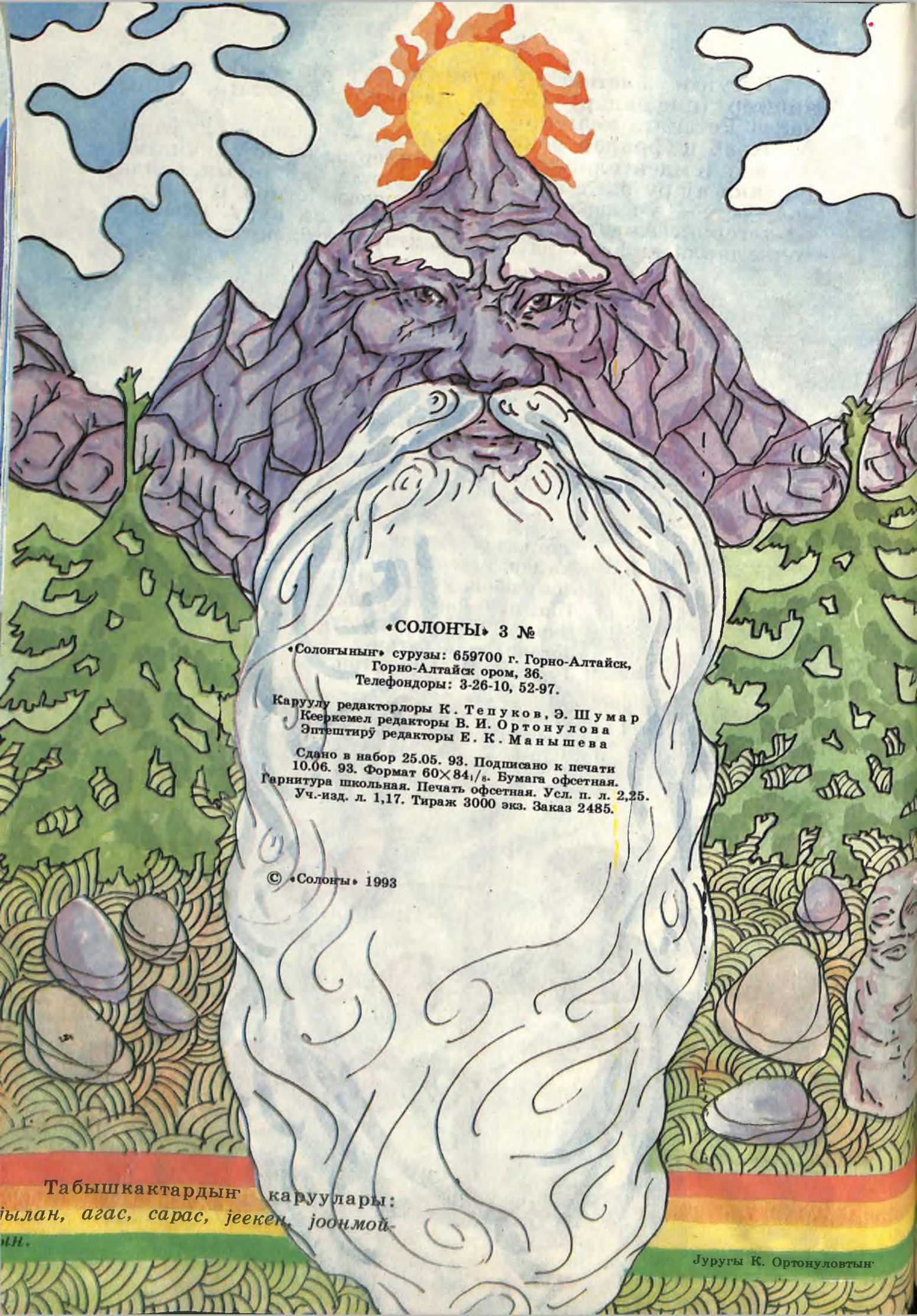
Араб цифралар ненинг учун бир — 1, эки — 2, үч — 3... деп темдектелип турганын билерге, тоолор бичилген јурукка ајару эдели. Бир деп цифрада бир толык, экиде эки, үчте — үч ле оноң до ары тогуска јетире. 0 — ноль ол тегерик. Анда толын јок, айдарда, ол куру. (Кызыл точкаларла цифралардын толықтары темдектелген).

САНАНЫП КӨР

Бир катап эңирде
Аңдар, куштар јуулышты:
Эки койон, үч сымда,
Төрт айу, бир баарчык,
Бир түлкү ле үч камду,
Јелечи ле тарбаган
Јуулыжала, јуундаган.

Мында канча куш, канча аң? —
Тоолоп, бодоп, сен айтсан!

«СОЛОНЫ» 3 №

«Солонгын» сурузы: 659700 г. Горно-Алтайск,
Горно-Алтайск ором, 36.
Телефондору: 3-26-10, 52-97.

Каруулу редакторлору К. Тепуков, Э. Шумар
Кееркемел редакторы В. И. Ортогулова
Эптештирү редакторы Е. К. Манышева

Сдано в набор 25.05. 93. Подписано к печати
10.06. 93. Формат 60×84_{1/8}. Бумага офсетная.
Гарнитура школьная. Печать офсетная. Усл. п. л. 2,25.
Уч.-изд. л. 1,17. Тираж 3000 экз. Заказ 2485.

© «Солонгын» 1993

Табышкактардын каруулары:
Ылан, агас, сарас, жеекен, жоонмой-
ун.

Журугы К. Ортогуловтын